

Boris Golec

Terezijanske reforme – gibalno sprememb občutka pripadnosti in povezanosti ter identitet v slovenskem prostoru

Vprašanje terezijanskih reform – upravno-političnih, gospodarskih, davčne, šolske, vojaške in drugih –, ki jih praviloma povezujemo z modernizacijo in napredkom,¹ se v zgodovinski percepciji ne omejuje le na štiridesetletno vladavino Marije Terezije (1740–1780) in na neposredne reformne učinke, ampak na eni strani zajema znatno širši časovni lok, na drugi pa je povezano z utemeljitvijo številnih novodobnih institucij, procesov, mehanizmov in pridobitev nasploh. V tem kontekstu ostaja ob robu vprašanje, v kolikšni meri so bile državne in druge reforme terezijanske dobe v svojem času in pozneje gibalno sprememb v občutkih pripadnosti in povezanosti ter pri oblikovanju različnih vrst identitet. Vprašanja se je slovensko zgodovinopisje sicer tu in tam neizogibno dotaknilo pri obravnavi posameznih področij ali v okviru preučevanja specifičnih tem, ne poznamo pa nobene samostojne razprave prav na to temo. Prispevek vprašanje šele odpira kot samostojno in predstavlja poskus strnitve dosedanjih spoznanj.

Problema se bomo lotili nivojsko, in sicer od državne prek regionalne in lokalne ravni do posameznika, pri čemer se bomo oprli na dve sferi: upravno-politično in cerkvenoupravno, posegli pa bomo tudi na druga področja. Večja pozornost bo posvečena tistim vprašanjem, področjem in območjem, pri katerih so bile spremembe z vidika naše problematike občutnejše oziroma kjer so bili učinki določene reforme daljnosežnejši.

Začnimo z vprašanjem, kako in v kolikšni meri je slovenski prostor v terezijanski dobi doživljal spremembe povezanosti z državo kot takšno. V prvih letih vladavine Marije Terezije so se namreč zgodili pomembni premiki na ravni države, tj. Svetega rimskega cesarstva in Avstrijske monarhije. Po skoraj treh stoletjih prenašanja cesarske krone izključno znotraj dinastije Habsburžanov je krono kratek čas, v letih 1742–45, zadnjič nosil nehabsburški cesar, nakar si jo je kot izvoljeni cesar nadel Franc I. Lotarinški, soproj Marije Terezije. Vrnitvi na staro-novo stanje, ko bodo cesarstvu do njegove ukinitve leta 1806 nominalno vladali člani stare-nove Habsburško-Lotarinške dinastije, se je leta 1748 pridružilo še dokončno mednarodno formalnopravno priznanje nedeljive Avstrijske monarhije, katere pravne temelje je položil že Karel VI. s pragmatično sankcijo (1713).² Avstrijska monarhija, ki je obsegala ozemlja tako znotraj kakor zunaj Cesarstva, se je zdaj vse bolj definirala kot država, čeprav ji ni uspelo slediti zgledu modernih evropskih držav svojega časa, saj je bila in v pravnem pogledu ostajala skupek dinastično povezanih ozemelj z zelo heterogeno tradicijo in ureditvijo. Zato pa so se prek temeljne zgraditve oblastne birokratske piramide od Dunaja navzdol tesneje povezale v celoto avstrijske in češke dežele.³ Na glavnini slovenskega

¹ O terezijanskih reformah prim. zlasti Stollberg–Rilinger, *Maria Theresia*, str. 177–245. Kot poudarja avtorica (str. 244), nobena organizacija nikoli ne funkcionira tako, kot predpisujejo njeni statuti in kot želi sama predstavljati navzven. Številni ukrepi terezijanske reformne politike niso bili niti strogo sistematični niti brez protislovij, niso bili samo dosledni koraki na poti k jasno zastavljenemu cilju, o njihovi implementaciji po deželah pa je malo znanega.

² Prim. Görlich – Romanik, *Geschichte Österreichs*, str. 259–269; Tapié, *Marija Terezija*, str. 36–37, 93–94.

³ Prim. Štih – Simoniti – Vodopivec, *Slovenska zgodovina. I. knjiga*, str. 341–343; Görlich – Romanik, *Geschichte Österreichs*, str. 278–279.

ozemlja, razdeljenega med štiri habsburške (avstrijske) dedne dežele, je bilo občutenje pripadnosti habsburški hiši že tako močnejše od pripadnosti Cesarstvu, na katerega mesto je zdaj vse bolj stopala Avstrija, v tem času uradno Avstrijska monarhija. Nekoliko drugače je bilo samo pri Prekmurcih, ki niso bili nikoli del Cesarstva, temveč Ogrske. Njihova pripadnost avstrijski državi se je manifestirala na treh ravneh, ki bi jih lahko hierarhično razvrstili takole: Ogrsko kraljestvo, habsburška vladarska hiša, Avstrija.

Precej globljo zarezo so prinesle terezijanske reforme **državne uprave in pravosodja** v drugi polovici štiridesetih let 18. stoletja, ki niso samo oslabile moči in avtonomije deželnih stanov, ampak so odpravile Notranjo Avstrijo, politično in administrativno unijo znotraj habsburških dednih dežel. Ta skupina dežel s središčem v Gradcu je od leta 1564 vključevala vojvodine Štajersko, Koroško in Kranjsko, pokneženo grofijo Goriško in nekaj samostojnih glavarstev v Primorju in ob Kvarnerju, med katerimi je bilo najpomembnejše tržaško. Tudi ko je Notranja Avstrija leta 1619 prenehala obstajati kot samostojna politična entiteta z lastnim vladarjem (dotlej se je imenovala še Spodnja Avstrija), je še naprej funkcionirala kot upravna celota z lastnimi, zdaj sicer Dunaju podrejenimi graškimi organi.⁴

Skoraj dvesto let, do srede 18. stoletja, trajajočo upravno in sodno podrejenost Gradcu so občutili zlasti plemstvo, duhovščina, mesta in uradništvo, občutek večje povezanosti teh štirih dežel in glavarstev pa se je lahko izoblikoval tudi med navadnimi ljudmi. Ne nazadnje ne gre prezreti dejstva, da je v vseh štirih deželah in v vseh glavarstvih Notranje Avstrije, razen v kvarnerskih, živelo slovensko prebivalstvo, ki je v južnih dveh deželah, Kranjski in Goriški, predstavljalo večino, v severnih, Koroški in Štajerski, pa okoli četrtino oziroma tretjino prebivalstva, obakrat kompaktno naseljenega.

Prek skoraj dve stoletji trajajoče Notranje Avstrije se je največji del slovenskega prostora (razen Prekmurja kot dela Ogrskega kraljestva in dveh med seboj nepovezanih ozemelj pod Beneško republiko) v identitetnem pogledu zlahka integriral v »veliko Avstrijo«, ki jo je od začetka 18. stoletja predstavljala t. i. Avstrijska monarhija, Gradec pa je vlogo »prestolnice Slovencev« zdaj dokončno prepustil Dunaju. Navadni ljudje, ki so predstavljali veliko večino prebivalstva, so prehod iz »ožje« v »širšo« Avstrijo občutili le malo ali sploh nič. Poudarjanje avstrijske pripadnosti je v 18. stoletju tudi pri njih naletelo na neke vrste samoumevno prepoznavanje samih sebe in svoje dežele kot sestavnega dela sicer bolj ali manj imaginarne »Avstrije«. Poleg dveh dežel, ki sta avstrijsko ime nosili še globoko iz srednjega veka – Spodnja Avstrija s prestolnico Dunaj in Zgornja Avstrija s prestolnico Linz – so bile namreč prav dežele sredi 18. stoletja odpravljene unije Notranja Avstrija najbolj tradicionalno navezane na avstrijsko ime. Slovenski prostor z izjemo zahodnega in vzhodnega obrobja v letih 1564–1918 nikoli ni prenehal biti »Avstrija«, če izvzamemo »intermezzo« v času francoske zasedbe v začetku 19. stoletja, ko je od Avstrijskega cesarstva za kratek čas odpadla približno polovica slovenskega prostora.⁵

Slika 1: Politično-upravna podoba slovenskega ozemlja v 18. stoletju (Bajt – Vidic, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118).

Z odpravo notranjeavstrijskih organov v letih 1744–1749 se je torej za vselej končala medsebojna administrativna povezanost tega dela avstrijskih dednih dežel, ki so bile odslej enako kot druge dedne dežele (Tirolska, Zgornja in Spodnja Avstrija ter češke dežele) neposredno podrejene Dunaju. Do jožefinske dobe je nekdanje dežele Notranje Avstrije povezovalo le še skupno drugostopenjsko sodišče z imenom notranjeavstrijska vlada, od

⁴ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 340–342. Prim. Štih – Simoniti – Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 253–254.

⁵ Poleg tega je Notranja Avstrija kot krovno ime za dežele južno od Semmeringa (Štajersko, Koroško in Kranjsko) obstajala kot politična enota že v času delitev habsburških dežel 1379/1411–1457.

Jožefa II. dalje pa je prenehala tudi ta tanka vez nekdanjih dežel Notranje Avstrije z Gradcem.⁶ Notranja Avstrija se je tako že sredi 18. stoletja utopila v Avstrijski monarhiji, vendar so njeni relikti živeli še globoko v naslednje stoletje. Njen prostor so v geografskem pogledu še dolgo pojmovali, prepoznavali in označevali kot Notranjo Avstrijo,⁷ pridevnik notranjeavstrijski pa so še v prvi polovici 19. stoletja nosili nekateri državni organi (sodni in vojaški) s pristojnostmi za več dežel.⁸ V terezijanski in jožefinski dobi je prišlo celo do dveh poskusov nekakšne obnovitve Notranje Avstrije, čeprav samo na ožjem upravnem področju, ko je v Gradcu deloval notranjeavstrijski gubernij.⁹ Nekdanja politična samostojnost (1564–1619) in poznejša upravno-politična povezanost notranjeavstrijskih dežel do časa Marije Terezije sta ne nazadnje veliko pozneje navdihnili slovenski narodni program iz leta 1865, t. i. Mariborski program, kot alternativo neizvedljivemu programu Zedinjene Slovenije, ki bi razbil načelo historičnih dežel.¹⁰

Terezijanske politično-upravne reforme so v primerjavi z državno ravno prinesle manj občutne teritorialne spremembe na **deželni ravni**. Te so namreč ostale omejene na zahodni del slovenskega prostora, kjer je poknežena grofija Goriška v kratkem času dobila nove meje, precej povečan obseg in razširjeno ime. Leta 1751 so ji priključili dotlej stoletja samostojno, neposredno Gradcu podrejeno glavarstvo Bovec, tri leta zatem, leta 1754, pa se je Goriška združila z majhno, le dobrih sto let samostojno deželo Gradiško, poseljeno s furlanskim prebivalstvom. Obseg združene poknežene grofije Goriške in Gradiške se nato ni veliko spremenil vse do konca monarhije.¹¹ Goriška, najzahodnejša in najmanjša slovenska dežela, je od poznega srednjega veka dalje med vsemi štirimi sicer najbolj spreminjala obseg. Ne samo, da je zadnja in z veliko zamudo šele leta 1500 postala habsburška – tedaj je bila veliko manjša –, ampak je polovica njenega končnega ozemlja skoraj eno stoletje (od 1420) do prve habsburško-beneške vojne (1508–16) spadala pod Beneško republiko.¹² Skupna deželna zavest prebivalstva Goriške oziroma od Marije Terezije dalje Goriške in Gradiške se je oblikovala neprimerno teže in počasneje kakor deželna zavest pri prebivalstvu Kranjske, Štajerske in Koroške, čeprav so bile tudi te dežele dvo- oziroma večjezične. Po združitvi Goriške in Gradiške je dvojno ime dežele nedvomno oviralo splošno rabo imena Goričan za prebivalca celotne dežele in z njim povezano deželno identiteto.¹³ Združitev oziroma, bolje rečeno, vključitev Gradiške v Goriško (1754) je bila posledica praktičnih razlogov: majhnosti Gradiške, najmanjše med dednimi deželami, in njene zgodovinske navezanosti na Goriško, kateri je bila zadnja desetletja pred združitvijo upravno praktično že priključena.¹⁴ Pomenila

⁶ Spreitzhofer, Notranjeavstrijska centralna oblastva, str. 65–66; Žontar, Uprava Štajerske, str. 84. – Notranjeavstrijska vlada kot sodno oblastvo druge stopnje je bila odpravljena leta 1782, ko so za nekdanje notranjeavstrijske dežele ustanovili apelacijsko sodišče v Celovcu in je Gradec izgubil še to povezovalno vlogo.

⁷ Npr. Kindermannov zemljevid Notranje Avstrije iz let 1789–1797 (Kindermann, *Atlas von Innerösterreich*).

⁸ Žontar, Uprava Štajerske, str. 84 in 86.

⁹ Prvi notranjeavstrijski gubernij so ustanovili leta 1763 kot nadzorno oblastvo, ki so mu bila podrejena deželna glavarstva za Koroško, Kranjsko in Goriško-Gradiško, a ni mogel prav zaživeti. Slabo desetletje, od 1782/83 do 1791, je nato kot deželno upravno oblastvo deloval gubernij z enakim imenom, ki pa je pokrival samo Štajersko, Koroško in Kranjsko. Žontar, Uprava Štajerske, str. 77, 78; Žontar, *Struktura uprave*, str. 85–86, 91, 142.

¹⁰ Melik, Mariborski program, str. 411.

¹¹ Žontar, *Struktura uprave*, str. 79–82. – Po francoskem meddobju, ko je glavnina ozemlja Goriške in Gradiške v okviru Ilirskih provinc (1809–1813) nazadnje spadala v veliko provinco Istra, je prišlo do izravnave meje s Kranjsko in z Lombardsko-beneškim kraljestvom (v obeh primerih odprava eksklav in enklav), v Goriško in Gradiško pa se je dokončno vključilo tudi območje Tržiča/Monfalcone, ki je do leta 1797 pripadalo tedaj ukinjeni Beneški republici. Že leta 1783 je Idrija, katere status ni bil povsem določen, dokončno postala del Kranjske. Prim. spremembe meja na zemljevidih v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118, 128, 130, 148.

¹² Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 98–99.

¹³ Prim. Golec, Nastanek in razvoj, str. 335–336.

¹⁴ Spreitzhofer, Notranjeavstrijska centralna oblastva, str. 64; Žontar, Uprava Štajerske, str. 76; Žontar, *Struktura uprave*, str. 45–47.

pa je tudi okrepitev romanske komponente zdaj povečane združene dežele, kar ni ostalo brez posledic v poznejšem času, zlasti v dobi avstrijske ustavnosti 1861–1918. Ni dvoma, da bi Goriška brez priveska Gradiške v tem času funkcionirala drugače, saj bi bila po prebivalstvu skoraj povsem slovenska, podobno kot Kranjska.¹⁵

V terezijanski čas spadajo tudi zametki poznejše naddeželne upravno-politične tvorbe Avstrijsko Primorje. Sámó ime je še nekoliko starejše, saj se je prvič pojavilo leta 1731 v imenu komerčne intendance v Trstu, prva teritorialno-upravna enota z imenom Avstrijsko Primorje pa je plod glavnih terezijanskih upravnih reform. Med letoma 1748 in 1776 je namreč obstajala posebna merkantilna provinca Avstrijsko Primorje s sedežem v Trstu, katere obseg se je povečeval in zmanjševal, pokrivala pa je avstrijska pristanišča v Tržaškem zalivu in Kvarnerju. S poznejšim Avstrijskim Primorjem, v katerega so bili med letoma 1849 in 1918 vključeni Trst, Istra ter Goriška in Gradiška, je imela sicer le malo skupnega. Bila je namreč neprimerno manjša, omejena samo na del morske obale, poleg tega pa v poznejše Avstrijsko Primorje ni spadala obala vzhodnega Kvarnerja z Reko. Avstrijsko Primorje iz 18. stoletja in istoimenska tvorba iz 19. stoletja sta oba pokrivala samo Trst, ki je bil obenem tudi prestolnica obeh. Toda prav od terezijanskih reform dalje pojem Primorja ni nikoli ugasnil ter je v 19. in 20. stoletju slednjič dal ime in skupno identiteto slovenskim Primorcem. S tem imenom se od obdobja med obema svetovnjima vojnama dalje identificirajo tisti Slovenci, ki so po prvi svetovni vojni postali del Italije, po koncu druge svetovne vojne pa živijo v dveh državah.¹⁶

Na občutek povezanosti in identiteto prebivalstva so imele precej večji vpliv upravno-politične **reforme na srednji ravni**: oblikovanje **okrožij** (ali kresij), ki so eno stoletje, od leta 1748 do 1849, ostala stabilne teritorialne celote, podrejene naglo spreminjajočim se državnim organom na stopnji dežele oziroma več dežel skupaj. Po uveljavljenem mnenju bi avstrijska uprava s svojimi eksperimenti na vseh višjih stopnjah doživela polom, če ne bi že na začetku ustvarila okrožij, trdnih oblastev na srednji stopnji, in jih ob svojih preosnovah ne bi pustila razmeroma nedotaknjenih. Posamezne avstrijske dedne dežele so glede na svojo velikost dobile različno število okrožij; slovenske dežele od enega (Goriška) do pet (Štajerska), med njimi obe srednje veliki deželi (Kranjska in Koroška) po tri. Pri njihovem številu je v omenjenem okviru enega stoletja prišlo do spremembe samo na Koroškem, ki je pod Jožefom II. (1782) pristala pri dveh okrožjih namesto dotedanjih treh. Avstrijska okrožja so se v jožefinski dobi kompetenčno močno okrepila, v svoj sistem pa jih je vključila tudi reformna francoska vladavina v obdobju Italijanskega kraljestva (1805–1814) in Ilirskih provinc (1809–1813), le da so jih tedaj imenovali distrikt.¹⁷

Na občutek povezanosti ozemelj in prebivalstva ter na njegovo identiteto so terezijanska okrožja vplivala bolj, kot se morda zdi na prvi pogled. Okrožje se je kot popolna novost ugnezdilo med deželno prestolnico in lokalno, tedaj še povsem patrimonialno upravo. Skoraj do konca terezijanske dobe, ko so se pojavili prvi okraj, niže od okrožij še ni bilo državnih ali poldržavnih organov. Čeprav so okrožja v polni meri, tj. s širokimi pristojnostmi, zaživela šele pod Jožefom II., so že od nastanka leta 1748 dalje zaznamovala upravo in sodstvo na lokalni ravni ter priklenila nase zemljiška gospostva in mesta, deloma pa je njihovo prisotnost občutil tudi že posameznik iz vrst kmečkega prebivalstva. Ne le, da se je pri okrožnih uradih izoblikoval že kar pregovorni tip novodobnega avstrijskega državnega uradnika, ampak so nekatera mesta kot sedež okrožja oziroma okrožnega urada prvič postala pomembna upravna središča obsežnega ozemlja, medtem ko so imela dotlej le pristojnosti nad

¹⁵ Italijansko in furlansko prebivalstvo je razen Gorice z okolico, kjer je bilo pomešano s slovenskim, naseljevalo samo Gradiško in priključeno beneško eksklavo Tržič/Monfalcone. O etnični pripadnosti prebivalstva dežele prim. Czoernigovo »etnografsko karto« v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 136.

¹⁶ O tem natančno: Golec, Nastanek in razvoj, str. 337–340. – Prim. obseg omenjenih upravnih enot z imenom Primorje v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118, 130, 148.

¹⁷ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 376; Žontar, *Uprava Štajerske*, str. 77, 81.

lastnim mestnim pomirjem.¹⁸ Gre za tista mesta, ki niso bila deželne prestolnice. Na slovenskem ozemlju in na njegovem robu so kot takšna odtlej funkcionirala naslednja: Novo mesto, Celje, Maribor in Beljak. Še več, na naših tleh je bil tudi edini nemestni sedež okrožnega urada, in sicer v Postojni, dotlej manj pomembnem tranzitnem kraju, ki je imel samo naziv trga ter kot takšen niti ni premogel avtonomne trške uprave in sodstva. Postojna je za eno stoletje postala sedež Notranjskega okrožja, od Jožefa II. dalje imenovanega Postojnsko okrožje, ker je bila z osrednjo lego in prometno vlogo za to veliko primernejša od katerega koli mesta v okrožju: od malega Loža kot edinega mesta v slovenskem delu okrožja ter od mest in mestec v geografsko odmaknjenem avstrijskem delu Istre. Pri določanju okrožnih središč so namreč povsod kot prednostni kriterij upoštevali središčno lego. Podobno kot pri Postojni se je občutno okrepila upravno-politična vloga Maribora, ki je okrožno središče postal leta 1750, potem ko je bil sedež okrožja prvi dve leti v Lipnici (ta je bila tako kot Postojna samo trg). Ugodna prometna lega je Maribor povzdignila zlasti nad Ptuj, njegovega večnega konkurenta, ki je bil zelo dolgo pomembnejši od Maribora. V manjši meri kot za Beljak, Postojno in Maribor je ustanovitev okrožnega urada pomenila novo pridobitev za Celje. Mesto ob Savinji je bilo namreč že dotlej upravno-politično središče, sedež vicedoma in glavarja za Celjsko četrt, ki je obsegala celoten štajerski prostor med Savo in Dravo. Enaka središčna politično-upravna vloga kot navedenim mestom je bila sprva namenjena tudi Kranju, vendar jo je zaradi nepredvidenega dogodka zelo hitro izgubil. Potem ko je leta 1748 postal sedež Gorenjskega okrožja, ga je uničujoč požar že naslednje leto oropal njegove tako rekoč naravne vloge »prestolnice Gorenjske«. Okrožni glavar se je namreč zaradi požara preselil v Ljubljano in kranjska deželna prestolnica je s tem do konca obstoja okrožij (1849) utelešala tudi vlogo sedeža Gorenjskega okrožja, od Jožefa II. dalje imenovanega Ljubljansko okrožje.¹⁹

Dejstvo, da je bila Ljubljana celo stoletje »prestolnica« Gorenjske, čeprav je v nasprotju s pravili ležala skoraj na skrajnem južnem robu Gorenjskega, pozneje Ljubljanskega okrožja, je nedvomno pripomoglo k občutku pripadnosti glavnega mesta Kranjske temu delu dežele. Pred tem je Ljubljana do srede 18. stoletja ležala na meji Gorenjske in Dolenjske; povedano natančneje: pred nastankom okrožij (1748) je meja med četrtma Zgornja Kranjska (Gorenjska) in Spodnja Kranjska (Dolenjska) tri stoletja tekla natanko skozi mestno središče.²⁰ Kranj, ki je samo zaradi požara izgubil tekmo z Ljubljano, tako ni postal upravno-politično središče Gorenjske, kar je pozneje zagotovo pogojevalo manjši občutek pripadnosti Gorenjski pri prebivalstvu vzhodnega dela Gorenjskega okrožja, od Kamnika do štajerske meje.

Terezijanska okrožja so bila torej v vseh slovenskih deželah novost, pri čemer se je njihovo oblikovanje v teritorialnem pogledu naslonilo na različne podlage. V treh starih vojvodinah Kranjski, Štajerski in Koroški so okrožja zamenjala dotedanje deželne četrti, ki še niso bile upravne enote z lastnim aparatom, ampak le administrativna ozemlja za davčno evidenco in deželno obrambo. V pokneženih grofijah Goriški in Gradiški zaradi njune majhnosti niso poznali četrti. Ob uvedbi okrožij (1748) je bila tako vsaka od njih hkrati okrožje, od združitve Goriške in Gradiške v skupno deželo (1754) pa sta se tudi okrožji zlili v eno s sedežem v Gorici. Drugje so se nova okrožja deloma oprla na stare meje četrti, večinoma pa so imela drugačen obseg in tudi njihovo število je samo na Štajerskem ustrezalo prejšnjemu številu petih četrti. Od treh štajerskih okrožij, v katerih so živeli Slovenci, se je Celjsko povsem ujemalo s prejšnjo Celjsko četrtjo in Mariborsko v veliki meri s prejšnjo

¹⁸ Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 376.

¹⁹ O ustanovitvi okrožij in njihovih sedežih gl. Žontar, *Struktura uprave*, str. 55–58, 61–62. – O upravno-sodnem položaju Postojne: Golec, *Družba v mestih*, str. 420–423.

²⁰ Mejo med četrtma gl. v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112.

četrtjo med Muro in Dravo.²¹ Vendar tamkajšnja okrožja, enako kot koroška, pri oblikovanju pokrajinskih identitet niso imela niti približno tolikšne vloge kakor okrožja na Kranjskem. K razlikam med deželami so gotovo prispevali delni premiki okrožnih meja na Štajerskem in Koroškem v jožefinski dobi²² ter zlasti dejstvo, da so se prvotna imena kranjskih okrožij oprla na stara, pokrajinska imena četrti. Samo v tej deželi se okrožja sprva niso imenovala po okrožnih glavnih mestih, temveč po pokrajinah: Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko okrožje. Pri vseh treh kranjskih okrožjih je torej šlo za kontinuiteto pokrajinskega imena, izpeljanega iz imena četrti, ki je zdaj dobilo trden upravno-politični okvir namesto prejšnjega zelo ohlapnega. Pri tem gre posebej poudariti, da so se okrožja v jožefinski dobi (1783) po 35 letih obstoja preimenovala po prestolnicah, vendar so bila imena Gorenjska, Dolenjska in Notranjska do takrat že tako trdna, da so preživela do danes. Deloma so se oprla še na razdelitev Kranjske na deželne četrti s konca srednjega veka, končni obseg in pomen pa so dobila v sto eno leto trajajočem obdobju med letoma 1748 in 1849, ko se je Kranjska delila na tri okrožja ali kresije.²³ Teh kratkih sto let je bilo za utrditev treh pokrajinskih imen odločilnih, obenem pa na dolgi rok usodnih za imeni Kranjska in Kranjci. Po prvi svetovni vojni je kranjsko ime za razliko od drugih deželnih imen – štajerskega, koroškega, deloma tudi goriškega – vse bolj tonilo v pozabo in do danes skoraj izginilo. Kranjce so nadomestili Gorenjci, Dolenjci in Notranjci, Kranjsko pa Gorenjska, Dolenjska in Notranjska; vse tri pokrajine so se opirale na terezijanska okrožja.²⁴

Za pojmovanje obsega navedenih treh sestavnih delov Kranjske in za pokrajinsko identiteto njihovega prebivalstva niso bile nepomembne spremembe teritorialnih okvirov, ko so okrožja leta 1748 zamenjala prejšnje četrti. Od treh terezijanskih okrožij se je samo Gorenjsko skoraj v celoti pokrivalo z nekdanjo četrtjo Zgornja Kranjska ali Gorenjska, v slovenščini imenovano tudi Gorenjska stran. Prejšnja četrt Spodnja Kranjska ali Dolenjska, izpričana tudi kot Dolenjska stran, je bila več kot polovico manjša od novoustanovljenega Dolenjskega okrožja. Ozemlje med Kolpo in Krko, tj. predvsem Ribniško, Kočevsko in Bela krajina, je namreč poprej spadalo v četrt Srednja Kranjska ali Metliška stran. Ta je obsegala tudi vzhodni del poznejše Notranjske, medtem ko je bila četrt Notranja Kranjska omejena samo na zahodni del poznejšega Notranjskega okrožja in so jo temu ustrezno največkrat naslavljali opisno, kot četrt na Pivki in Krasu. Peta, Istrska četrt je ležala na severovzhodnem delu istrskega polotoka, v celoti že zunaj slovenskega ozemlja.²⁵ Pri tem se postavlja vprašanje, kaj se je z nastankom in utrditvijo terezijanskih okrožij spremenilo v pokrajinskih identitetah prebivalstva. Gorenjsko okrožje, skoraj identično z mejami odpravljene Gorenjske četrti, je lahko samo še utrdilo identiteto Gorenjcev. Dolenjsko okrožje je naredilo za Dolenjce tudi Ribničane, Kočevarje in Belokranjce, ki to poprej niso bili, pa tudi odtlej so se k Dolenjcem prištevali le pogojno, še zlasti Kočevarji in Belokranjci, kar lahko zaznamo vse do danes. Posebna zgodba so Notranjci, katerih ime – drugače kot imeni Gorenjci in Dolenjci – po vsej verjetnosti ni nastalo pred Notranjskim okrožjem in je v slovenščini dokumentirano zadnje, šele v prvi polovici 19. stoletja. Slovensko ime za Notranjsko okrožje in njegove prebivalce se je, kot vse kaže, dolgo uporabljalo predvsem v upravni sferi in šele pozneje kot bolj prepoznavna geografska oznaka. Pomenljivo je, da še Valentin Vodnik konec 18. stoletja, za razliko od pojmov Gorenjec in Dolenjec, ne pozna Notranjca, temveč Notranjega. Prvotno nemško ime pokrajine Innerkrain se je namreč v slovenščini glasilo Notranje (v Notranjem), skupna notranjska zavest pa se je, kot kaže, oblikovala najteže in šele v predmarčni dobi, potem ko je Notranjska v času francoske zasedbe izgubila svoj istrski hrvaški privesek. Šibka

²¹ O četrtih gl. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 211. Prim. obseg četrti in okrožij na zemljevidih v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118.

²² Premike meja gl. v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118.

²³ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 340–341, 344.

²⁴ Prav tam, str. 335.

²⁵ Prim. obseg četrti in okrožij na zemljevidih v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118.

identiteta Notranjcev je bila pozneje še enkrat na preizkušnji, ko je v prvi polovici 20. stoletja skoraj polovica pokrajine četrto stoletja spadala k Italiji in se je znaten del Notranjcev začel istovetiti s Primorci, s katerimi je delil skupno usodo. Notranjska, ki bolj kot katera koli druga slovenska pokrajina dolguje nastanek terezijanski delitvi na okrožja, se je tako skrčila na svoj vzhodni del, na tistega, ki je med obema svetovnima vojnama pripadal Jugoslaviji, torej brez Postojne kot sedeža zgodovinskega Notranjskega okrožja. Še več, skoraj vsa današnja okrnjena Notranjska, katere jedro je cerkniško območje, leži na tleh predterezijanske četrti Srednja Kranjska in le majhen košček z Vrhniko in Logatcem v okviru nekdanje četrti Notranja Kranjska, ki je dala najprej ime Notranjskemu okrožju in nato še skrčeni Notranjski.²⁶

Do danes, skoraj 170 let po odpravi okrožij, se ozemeljsko sicer ni zmanjšala le Notranjska, ampak na svojih robovih vse tri pokrajine, oprte na nekdanja okrožja, tudi Gorenjska in Dolenjska. Najbolj opazno je, da h Gorenjski nihče več ne prišteva Ljubljane, političnega središča Gorenjskega okrožja, Belokranjci pa že zaradi geografske lege in drugačnega narečja nikoli niso hoteli biti Dolenjci.²⁷

Na Koroškem so se meje predterezijanskih deželnih četrti in terezijanskih okrožij precej razhajale. Poudariti kaže, da je najvzhodnejše, Velikovoško okrožje obstajalo le do jožefinske dobe, da pa so njegovo ozemlje tedaj vzeli za podlago pri oblikovanju velike jožefinske Lavantinske škofije.²⁸ Ta je imela zelo nenavaden obseg, saj je vse do leta 1859, do prenosa škofijskega sedeža iz Št. Andraža v Maribor, obsegala dve okrožji v različnih deželah – Velikovoško okrožje v vojvodini Koroški in Celjsko okrožje v vojvodini Štajerski. Ker so v okviru jožefinskih cerkvenoupravnih reform škofijska ozemlja pogosto sestavljali iz okrožij, so bila terezijanska okrožja do srede 19. stoletja in tudi kasneje podlaga za škofijske meje. Tako je bila jožefinska Krška škofija z novim sedežem v Celovcu sestavljena iz Celovškega in Beljaškega okrožja, Sekavska, odtlej s sedežem v Gradcu, iz Graškega in Mariborskega okrožja, Lavantinska pa, kot rečeno, iz Velikovoškega in Celjskega.²⁹ Okrožja so torej imela dolgotrajen vpliv na občutek povezanosti in identitete prebivalstva ne le kot večja upravno-politična ozemlja, ampak tudi na cerkvenem področju.

V znatno manjši meri so na povezanost ozemelj in prebivalcev učinkovala prva državna oblastva na **okrajni ravni**, ki so nastala v zadnjih letih vladanja Marije Terezije. Gre za naborne okraje, predhodnike poznejših političnih okrajev. Naborni okraj, katerih začetki v slovenskih deželah segajo v obdobje 1777–1780 in ki so imeli sedež praviloma na gradu, so nastali zaradi sistema novačenja po veliki vojaški reformi, sčasoma pa so prevzeli tudi druge naloge. Kmečko prebivalstvo jih sprva marsikje ni sprejemalo, poleg tega pa je izoblikovanje pripadnosti okrajem oviralo dejstvo, da se je ozemeljska razdelitev na okraje naglo spreminjala, kar velja tudi za njihovo število in sedeže.³⁰ Toda z Marijo Terezijo se je na lokalni ravni začelo obdobje okrajne pripadnosti. Okrajji so imeli za povezanost in identiteto prebivalstva neprimerno večji pomen, potem ko so se v drugi polovici 19. stoletja ustalili. Še globoko v 20. stoletje so bili eden temeljnih prepoznavnih elementov za geografsko orientacijo ter umeščanje oseb in krajev. Podatki o kraju rojstva in bivanja posameznika so namreč vedno vsebovali navedbo okraja, kar je bila tudi praktična rešitev v času pred uvedbo poštnih števil (1971). Nagle spremembe okrajne razdelitve po drugi svetovni vojni so na tem področju povzročale zmedo, dokler niso bili politični okrajji na Slovenskem leta 1965 ukinjeni.³¹ Nasprotno je okraj oziroma okrajno glavarstvo še danes

²⁶ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 344–346.

²⁷ Prav tam, str. 346–347.

²⁸ Prim. obseg četrti in okrožij na zemljevidih v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118.

²⁹ Dolinar, *Jožefinizem in janzenizem*, str. 162; Kralj, *Versko in cerkveno življenje*, str. 182; prim. obseg škofij v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 124, 154.

³⁰ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 377–379; o prvih okrajih natančneje: Žontar, *Struktura uprave*, str. 117–123.

³¹ Prim. Vilfan – Ferenc – Vlaj, *Okraj*, str. 113–114.

eden temeljnih elementov prepoznavnosti in lokalne povezanosti v sosednji Avstriji, saj ta okrajev ni poznala samo kratek čas, v dobi nacionalsocializma, ko so jih nadomestila okrožja.³²

Slika 2: Oblikovanje nabornih okrajev (Bajt – Vidic, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 121).

Pojavitev prvih okrajev ob koncu terezijanske dobe sovпада z začetkom odmiranja funkcij deželskih sodišč, dotlej najnižje teritorialno zaokrožene upravno-sodne enote, ki je kontinuirano obstajala še od srednjega veka. Na slovenskem ozemlju znotraj dednih dežel so samo v delu Goriške in Gradiške namesto deželskih sodišč poznali podobno ustrojena oblastva, imenovana jurisdikcije.³³ Razlika med tema dvema oblikama protookraja na eni strani in terezijanskimi okraji je bila v njihovi naravi: prejšnja oblastva so bila patrimonialna, nova pa državna, dejansko poldržavna, tj. delegirana zemljiškim gospostvom in mestom.³⁴

Z novimi terezijanskimi okrajnimi oblastvi so bile povezane tudi spremembe na **nižji lokalni ravni**, najbolj neposredno nastanek uradnih naselij, o katerih bomo govorili pozneje. Vzporedno s tem se je iz upravno-političnih in še posebej iz gospodarskih razlogov začelo odmiranje **vaške organizacije**. To so stoletja utelešale **soseske**, podrejene zdaj vedno bolj odrinjeni instituciji deželskega sodišča. Glavni razlog za pešanje pomena soseske so bili terezijanski fiziokratski ukrepi – zlasti prisilna delitev skupnih pašnikov od leta 1769 dalje, pa tudi postopno spreminjanje sistema kolobarjenja (opustitev prahe) in uvajanje hlevske živinoreje. Soseska na čelu z vaškimi starešinami je vzporedno z individualizacijo kmečkih gospodarstev izgubila pomemben del dotedanjih funkcij. Šlo je za eno največjih sprememb v zgodovini slovenske vasi, ki je odtlej nezadržno izgubljala vlogo gospodarske skupnosti.³⁵ Funkcija soseskega predstojnika, največkrat imenovanega župan, sicer ni odmrila, je pa dobila močno konkurenco z uvedbo rihtarjev, pomožnih uradnikov novih terezijanskih okrajev, ki so prav tako izhajali iz vrst kmečkih ljudi. Funkciji sta soobstajali do uvedbe modernih občin leta 1849.³⁶

Medtem ko se je povezovalna vloga vaške soseske rahljala, se je na drugi strani večal pomen nove lokalne enote, ki je imela povsem administrativno vsebino, tj. **konskripcijskega kraja** ali števnege oddelka. Gre za upravno-statistično naselje v današnjem pomenu besede, v katerem so vse stanovanjske stavbe tekoče oštevilčene od 1 dalje. Konskripcijski kraji so bili uvedeni leta 1770 za potrebe vojaškega nabora ter z njim povezanega ljudskega štetja, v statistikah pa so se odtlej pojavljali kot kraji (danes naselja).³⁷ Prej omenjena institucija rihtarjev kot pomožnih organov okraja, nastala le malo pozneje, konec sedemdesetih let, se je naslonila prav na konskripcijske kraje. Vsak konskripcijski kraj je namreč dobil od zgoraj imenovanega rihtarja in dve izvoljeni starešini.³⁸

Čeprav so se konskripcijski kraji v osnovi naslonili na naravne danosti, tj. na stoletja obstoječe soseske, so bili vendarle novost, ki je močno zaznamovala občutek povezanosti, pripadnosti in identitete. Določen kraj je denimo zajel raztresene zaselke, kar je vplivalo na pripadnost hiše in posameznika večji krajevni celoti. Imena tistih zaselkov, ki niso dobili

³² https://de.wikipedia.org/wiki/Bezirk#.C3.96sterreich_2 (februar 2017).

³³ Prim. Spreitzhofer, Notranjeavstrijska centralna oblastva, str. 69–70.

³⁴ Vzporedno z razvojem okrajev kot politično-upravnih oblastev in z reformami sodstva od Jožefa II. dalje se je vloga prejšnjih oblastev, deželskih sodišč in jurisdikcij, vedno bolj krčila. Oboja so prenehala obstajati leta 1811 pod francosko zasedbo, medtem ko se je stari sistem na tistih ozemljih, ki so vseskozi ostajala avstrijska, v modificirani obliki obdržal do leta 1849. Prim. Žontar, Uprava Štajerske, str. 83–86, 88–89; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 380–381.

³⁵ Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 42–58, zlasti str. 46–47, 57–58. O prevratu agrarne tehnike: Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 242–244.

³⁶ Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 48–50.

³⁷ Blaznik – Grafenauer – Kos – Zwitter, Kolonizacija in populacija, str. 38.

³⁸ Žontar, *Struktura uprave*, str. 133; Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, str. 48.

uradnega statusa kraja, so ponekod sčasoma celo povsem izginila iz rabe.³⁹ Do večjega izraza so zdaj prišla svetniška imena krajev, zaradi česar je v nekaterih primerih potonilo v pozabo prvotno ime zaselka ali vasi s cerkvijo, po kateri so poimenovali novooblikovani konskripcijski kraj.⁴⁰ Redkokje se novo, svetniško ime ni moglo uveljaviti v živi rabi, in sicer iz specifičnih razlogov.⁴¹

Z uvedbo konskripcijskih krajev leta 1770 je zelo pomembno identitetno obeležje postala **hišna številka**,⁴² že zato, ker je bila vidna in ker je zunanjemu svetu sporočala pripadnost hiše določenemu kraju. Poznejša preštevilčenja niso funkcije hišne številke v ničemer spremenila, še več, ponekod so številke ostale enake vse do srede 20. stoletja. Dolgotrajna nespremenjenost iste številke pri določeni hiši je imela pri njenem identificiranju in identiteti podobno vlogo kot hišno ime, ki sicer prav tako kot številka ni nespremenljivo. V urbanih naseljih, kjer je diskontinuiteta rodbin hišnih gospodarjev praviloma večja kot na podeželju, je hišna številka tem prej postala najlažja in zlahka prepoznavna oznaka hiše.⁴³

Terezijanske reforme in administrativni ukrepi so temeljito zaznamovali tudi **identiteto posameznika**. V začetku jožefinske dobe se je namreč zaključil proces uvedbe obvezne dvoimenskosti in dedno prenosljivega nespremenljivega priimka, ki ga ima moški od rojstva do smrti, pri ženskah pa se spreminja samo s poroko. Do terezijanskega časa marsikateri posameznik, zlasti iz najnižjih slojev, iz vrst agrarnega proletariata in mestne služinčadi, sploh ni imel priimka ali pa ga ni uporabljal, ker za to ni bilo prave potrebe. Na drugi strani se je priimek neke družine zaradi selitev, denimo z ene kmetije ali kajže na drugo, neredko zamenjal s prevzemom hišnega imena novega bivališča.⁴⁴ Če izvzamemo območje pod Beneško republiko, kjer je država že zgodaj zahtevala dvoimenskost državljanov – poleg imena obvezno tudi dedni priimek –⁴⁵ je na Slovenskem na to področje z administrativnimi ukrepi prva posegla Marija Terezija. Pri priimkih je bila enoznačnost prvič vzpostavljena s konskripcijami prebivalstva v letih 1770/71. Priimki, ki so jih uradniki tedaj zapisali, so prvič postali obvezni in se odtlej niso smeli spreminjati.⁴⁶ Proces obvezne uporabe priimka kot takega pa se je na normativni ravni zaključil v prvih letih samostojne vladavine Jožefa II., ko so priimki postali tudi obvezno nespremenljivi in dedni (1780).⁴⁷ V praksi je sicer trajalo še

³⁹ Prim. za območje župnije Šmarje-Sap: Müller, Toponimi šmarske župnije, str. 393 sl. – V cerkvenih matičnih knjigah po letu 1770, razumljivo, najdemo bistveno manj imen naselij, ki niso bila uradni kraji. Praviloma bi morali duhovniki v matice vpisovati sploh samo slednje.

⁴⁰ Takšna primera sta Žilce in Šivče, na Blokah, ki sta se od leta 1770 uradno imenovala po patrociniju: Sv. Vid in Sv. Trojica. Imeni sta se še utrdili, ko sta kraja postala sedeža župnij in upravnih občin. Po 2. svetovni vojni so ju preimenovali v Žilce in Šivče, po nekdanjem imenu zaselka s cerkvijo, v samostojni Sloveniji pa sta zopet dobila »terezijanski imeni« Sv. Vid in Sv. Trojica.

⁴¹ Največji del današnjega Hrastnika se je v letih 1770–1932 imenoval Sv. Lenart, in sicer po tedaj že nekdanjem patrociniju cerkvice v odmaknjeni Dragi; ta je namreč že od začetka 18. stoletja imela patrocinijske karmelitanske Matere božje, sv. Lenart pa se je umaknil v stranski oltar (Orožen, *Zgodovina Trbovelj*, str. 133–134). Krajevno ime Sv. Lenart ni zaživelo in so ga občutili kot umetnega, še posebej odkar sta se premogovnik in železniška postaja od srede 19. stoletja imenovala Hrastnik, po vasi, ki se je do začetka 20. stoletja zaradi nenadzorovanega rudarjenja v celoti razselila in povsem izginila (Ivančič–Lebar, *Hrastnik*, str. 10, 88).

⁴² Blaznik – Grafenauer – Kos – Zwitter, *Kolonizacija in populacija*, str. 38.

⁴³ Spomnimo na primer na ljubljansko gostilno Pri Šestici, prvotno »Pri Zeksarju«, ki je dobila ime po hišni številki šest (Staroslav, *Gostilne v Stari Ljubljani*, str. 36).

⁴⁴ Na takšne zaradi nestabilnih priimkov vedno znova naletijo rodoslovci. Do jožefinske dobe, ko je priimek postal nespremenljiv, v cerkvenih matičnih knjigah srečujemo primere zapisov dvojnega priimka, npr. »Kalan vel Novak«, odtlej pa razlikovanje med priimkom in hišnim imenom z uporabo oznake »vulgo«: »Kalan, vulgo Novak«.

⁴⁵ Merku, *1300 primorskih priimkov*, str. 7–8.

⁴⁶ Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia*, str. 696.

⁴⁷ Jakopin, *Priimek*, str. 336. – Na še nepopolno rabo priimkov na poseben način opozarja Linhart ob koncu jožefinske dobe, ko svojemu gledališkemu junaku Matičku, ko se ta znajde pred sodiščem, ob uradnikovem vprašanju »Priimek?« položi v usta naslednje besede: »Ga nimam, sim ga zgubil.« Nato pa iz obtoženčevih ust sledi konsekvence: »... de le-ta podpis Matiček N. N. obene zaveze v sebi nima. Zakaj en človek brez imena ne

nekaj časa, da so se rodbinska imena po takšnem pravilu povsem ustalila. Poznamo primere, ko je čez generacijo ali dve hišno ime prevladalo nad rodbinskim priimkom, ki bi ga družina dejansko morala nositi.⁴⁸ S terezijansko-jožefinskimi ukrepi na tem področju je vprašanje »Kako se pišeš?« dobilo precizen (današnji) pomen spraševanja po dednem priimku. Za oblasti je namesto tega, kako te kličejo in čigav si (npr. Obloški Tonček), postalo pomembno samo, kako se uradno imenuješ in kateri je tvoj dedno prenosljivi priimek. Vprašanje »Kako se pišeš?«, ki utegne biti v evropskih jezikih celo brez primere, je, kolikor je znano, prvič dokumentirano v začetku terezijanske dobe,⁴⁹ povratni glagol *pisati se* pa je prišel v slovenščini do polnega pomena prav s terezijansko-jožefinskimi administrativnimi posegi na področje priimkov.

S posameznikovo identiteto so bili povezani tudi prvi posegi države v vodenje cerkvenih matičnih knjig, ki smo jim priča od srede 60. let 18. stoletja.⁵⁰ Od leta 1770 med drugim ni bilo več dovoljeno vpisati očeta nezakonskega otroka, razen na njegovo izrecno zahtevo.⁵¹ Tako smo odtlej prikrajšani za dragocene podatke o nezakonskem očetovstvu, ki jih je v starejših krstnih maticah še zelo veliko, denimo cela vrsta nezakonskih očetov plemiškega stanu.⁵² Prav tako od terezijanske dobe naprej skoraj ni več zapisov o že kar pikantnih podrobnostih v zvezi z otrokovimi biološkimi starši,⁵³ temveč najdemo le suhoparne navedbe o dvomljivem starševstvu oziroma očetovstvu. Odkar so cerkvene matice postale evidenca prebivalstva za potrebe države, se je začelo tudi doslednejše zapisovanje pravilne oblike priimka, najprej pri plemičih. Duhovniku matičarju je bilo treba pred vpisom v matično knjigo oddati plemiško ime in priimek v pisni obliki.⁵⁴ S tem so se skušali izogniti nesporazumom in težavam, ko istega priimka niti pri članih iste družine niso pisali enako.⁵⁵ Prav od terezijanske dobe lahko v matičnih knjigah opazimo tudi prenehanje pojavljanja nekaterih zanimivih

---

more nič obljubit, nič podpisat, nič dolžan biti.« Linhart, *Zbrano delo*, str. 91, 93.

⁴⁸ O takšnem primeru gl. Golec, *Preteklost Dragarjevega rodu*, str. 71–72, 74. – Precej pred normiranjem priimkov kot dednih, še v začetku 18. stoletja, je pri prednikih škofa Antona Martina Slomška (1800–1862) domače ime Slomšek prevladalo nad priimkom Novak, o čemer je ohranil izročilo tudi škof sam (Goričar, *Slomšekov rodovnik*, str. 8–12).

⁴⁹ Povratni glagol *pisati se* je dokumentiran v zapisniku zaslišanja pred deželjskim sodiščem Višnja Gora iz leta 1741. Zaslihanje priče Mice Pristavke so povzeli takole: »Nach dem Vattern schreibet sie sich Pristauka, nach Ihren Mann aber schreibet sie sich Seüzin. Woher weiß sie dißes das sich ihr jezig vorgebender Mann Seiz schreibe? Er habe sich selbst von einen Seiz ausgegeben.« ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–1, Konv. 1, Kriminal-Processe der Landgerichts Herrschaft Weixelberg 1731–1763, 7. 3. 1741.

⁵⁰ Umek – Kos, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. XVIII–XIX.

⁵¹ Prav tam, str. XLVII.

⁵² V širši rodbini Valvasor sta bila vsaj dva nezakonska otroka, rojena v dvajsetih in petdesetih letih 18. stoletja (Golec, *Valvasorji*, str. 481). Trije svaki Janeza Vajkarda Valvasorja, bratje pl. Graffenweger, pa so v krstnih maticah v zadnji tretjini 17. stoletja vpisani kot nezakonski očetje skupno kar devetih otrok (Golec, *Rodbina Graffenweger*, str. 257, 258, 263–264, 271).

⁵³ V tem pogledu je bila, denimo, v prvih dveh desetletjih 18. stoletja zelo zgovorna duhovščina mestne župnije Ormož. V najstarejši ohranjeni ormoški krstni matici tako najdemo naslednje primere: 1) Ormoškemu meščanskemu paru se je rodil otrok, ki ga je žena nosila pod srcem že pred poroko in je imel za biološkega očeta poimensko navedenega »gospoda« s Ptuja (29. 3. 1709); 2) mati nezakonskega otroka, ki se je rodil prizadet, je v Ormož prebežala iz hrvaškega Križovljana, kjer je služila, otrokov oče pa je bil tamkajšnji podložnik (29. 3. 1712); 3) nezakonski otrok domače meščanske hčerke je bil spočet med posilstvom, ki ga je nad devico zagrešil poročeni, z imenom navedeni ormoški meščan (1. 1. 1719) (NŠAM, *Matične knjige, Ormož, R 1707–1733*, s. p.).

⁵⁴ Umek – Kos, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. XL.

⁵⁵ Valvasor je slabih sto let prej, leta 1689, zapisal, da na Kranjskem ne upoštevajo prav nobenega pravopisa, tako da se včasih niti rodna brata ne bosta podpisala enako (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 5). Tem bolj je bilo maličenju priimkov podvrženo njihovo zapisovanje v matične knjige, saj je šlo za prenos po slišni poti. Tako so priimek Valvasor zlasti v okoljih, kjer ni bil znan, večkrat popačili do neprepoznavnosti, saj srečamo zapise: *Fouofoor, Falfori* in celo *Vosor* (Golec, *Valvasorji*, str. 81).

priimkov, ki so žalili verska čustva, bili žaljivi ali so nasprotovali nramnosti, kakor Jezus, Hudič, Jebač ipd. Veliko takšnih je z reguliranjem rodbinskih imen povsem ugasnilo.⁵⁶

Uradna dvoimenskost je imela v terezijanski dobi poseben pomen za evidenco vojaških obveznikov. Vprašanje, kako zelo je novouvedena **vojaška obveznost** vplivala na življenje podložnikov, presega našo problematiko, se je pa vsaj v nečem dotika. Uvedba stalnih dopolnitvenih moštev na določenem ozemlju (1753) in prisilnega novačenja (1769) v tedaj še dosmrtno vojaško službo⁵⁷ je ustvarjala občutek ozemeljske in stanovske povezanosti nabornikov in vojakov. Teritorialna vezanost nabornih območij posameznih polkov je z modifikacijami obveljala vse do razpada Habsburške monarhije, s krajšanjem vojaške obveznosti pa je bil vanjo vpet znatno večji delež moške populacije kakor v terezijanski dobi. Pripadnost polku in njegovemu območju je bila neločljivo povezana z ustrojem avstrijske oziroma avstro-ogrske vojske.⁵⁸ Ne nazadnje so na tej podlagi nastali t. i. slovenski, češki, hrvaški in drugi polki, samo nacionalno dovolj homogene enote pa so lahko odigrale dobro znano vlogo ob zlomu monarhije.⁵⁹

Druga obveznost, ki v dobi Marije Terezije prav tako kot vojaška še ni zajela širokih množic prebivalstva, pomenila pa je nastavek za še radikalnejši oziroma vseobsežnejši poseg v funkcioniranje družbe, je bila **splošna šolska obveznost** za oba spola, dolgoročno zagotovo najuspešnejši podvig terezijanskega poznoreformnega časa.⁶⁰ Splošna šolska naredba iz leta 1774, ki velja za prvi osnovnošolski zakon, je šolsko obveznost sicer uvajala deklarativno, bolj v obliki želje kakor z ukazom. Tako je na Slovenskem v terezijanski dobi šolo obiskoval le majhen del zanjo zrele populacije.⁶¹ Toda nastavke, ki jih je dala reforma elementarnega šolstva, čutimo vse do danes. Od reforme dalje so se oblikovale različne s šolo povezane pripadnosti: za nadaljnjih sto let pripadnost posameznikov trem vrstam osnovnih šol (trivialkam, glavnim šolam in normalkam) ter populaciji vsaj elementarno izobraženih v odnosu do nepismenih, na dolgi rok pa pripadnost šolskemu okolišu, oddelku oziroma razredu, šolski generaciji itd. Šola je imela nemajhno vlogo za oblikovanje skupne domovinske, (slovenske) jezikovne ter pozneje narodne zavesti in identitete, neenak položaj slovenščine in nemščine v izobraževanju pa je vse do konca Habsburške monarhije močno sooblikoval tudi občutek jezikovne in narodne podrejenosti Slovencev.⁶² Pred terezijansko dobo je bil občutek o manjvrednosti slovenščine prisoten veliko manj oziroma se pri preprostih nepismenih ljudeh niti ni mogel razviti.

Korenit je bil tudi poseg terezijanske države v srednje in višje šolstvo. Z ukinitvijo jezuitskega reda (1773) je prišlo v avstrijskih deželah do podržavljenja in reforme gimnazij ter višjih jezuitskih študijev (*studia superiora*), kar je tem bolj občutil slovenski prostor, kjer so vse gimnazije, razen ene, vodili jezuiti (višji študiji so obstajali v Ljubljani, Gorici in Celovcu). Edina nejezuitska gimnazija je bila frančiškanska v Novem mestu, ustanovljena šele leta 1746, a se je tudi ta zgledovala po jezuitskih gimnazijah. Medtem ko so se na Slovenskem od konca 16. stoletja pri jezuitih izobraževali tako rekoč vsi, ki so hoteli priti do

⁵⁶ Trditev se opira na še neobjavljena raziskovalna spoznanja avtorja prispevka. Za primerjavo naj rabi naslednji primer. V popisih glavarine na Štajerskem leta 1527, ki predstavljajo najzgodnejši celovitejši pregled priimkov, najdemo zgoraj navedene priimke Jezus, Hudič in Jebač (Koropec, Slovenski del Štajerske, str. 219, 227, 237, 242, 245). V obdobju 1931–48 je bil živ samo še Hudič, omejen na okraj Maribor-desni breg (Bezljaj (ur.), *Začasni slovar*, str. 214). – O poznejših predpisih gl. Umek – Kos, *Vodnik po matičnih knjigah*, str. XLI.

⁵⁷ Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, str. 223. Natančneje o tem: Allmayer-Beck, *Die Armee Maria Theresias*, str. 71–83.

⁵⁸ Prim. Kotnik-Dvojmoč, Guštin, *Vojaška obveznost*, str. 308–309; Wandruszka, Urbanitsch (izd.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*.

⁵⁹ Švajncer, *Slovenski polki*, str. 50–52.

⁶⁰ Prim. Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia*, str. 706–715.

⁶¹ O splošni šolski naredbi: Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 178–183.

⁶² O položaju slovenščine v izobraževanju prim. Štih – Simoniti – Vodopivec, *Slovenska zgodovina. I. knjiga*, str. 363–364, 380–381, 390–391, 401–402; *II. knjiga*, str. 465, 484–486.

višje izobrazbe, je zdaj prenehala tradicionalna navezanost izobraženstva na jezuitski red in njegovo pedagoško delo.⁶³

Poleg reform v upravi, šolstvu, vojski in drugih sferah, kjer je šlo za neposredno poseganje države v javno in zasebno življenje, je imela terezijanska država nemajhen vpliv tudi na **cerkvenem področju**.⁶⁴ Tega sicer ni mogoče primerjati z vplivom jožefinske države, pri omembi katere takoj pomislimo na jožefinizem in tolerančni patent. Vendar pa je bil v slovenskem prostoru srednjeročno in dolgoročno zelo občuten.

Slika 3: Cerkvenoupravna ureditev slovenskega ozemlja v terezijanski dobi (Bajt – Vidic, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122).

Na pobudo in pritisk Dunaja je namreč Sveti sedež na znatnem delu slovenskega ozemlja cerkvenoupravno reformo spreminjanja škofijskih ozemelj Katoliške cerkve izpeljal še pred Jožefom II., ko je bila ta reforma veliko bolj radikalna. Že po 11 letih vladanja Marije Terezije je namreč papež Benedikt XIV. leta 1751 ukinil Oglejski patriarhat, najstarejšo in po naslovu najpomembnejšo med vsemi škofijami, ki so pokrivalo slovensko ozemlje, in naslednje leto za patriarhovo ozemlje pod habsburško vladavino ustanovil Goriško nadškofijo. Dejanje je bilo z vidika tradicije še radikalnejše od poznejših jožefinskih preurejanj meja škofij in metropolij. Zadevalo je več kot polovico slovenskega etničnega ozemlja, vsa tista območja v štirih habsburških dednih deželah – Goriški, Kranjski, Štajerski in Koroški –, ki so že od Karla Velikega in deloma še pred njegovim časom spadala v Oglejski patriarhat, ali z drugimi besedami približno dve tretjini s Slovenci poseljenega ozemlja vse do reke Drave na severu. Resda je bila Goriška nadškofija le naslednica Ogleja na tistem delu njegovega škofijskega ozemlja, ki je ležal v Svetem rimskem cesarstvu, a je šlo na drugi strani za izjemno velik korak v organizacijskem in pastoralnem smislu. Z vzpostavitvijo novega škofijskega sedeža na habsburških tleh se je namreč končalo nevzdržno stanje, ki je trajalo več kot tri stoletja, vse od leta 1420, ko je Beneška republika zasedla patriarhov cerkveni in svetni sedež Videm (Udine). Pred nastankom Goriške nadškofije več kot dve stoletji in pol noben patriarh ni mogel na svoje ozemlje pod habsburško suverenostjo, patriarhove škofovske in metropolitske pristojnosti pa so sčasoma skoraj povsem prevzeli pooblaščen škofje iz Cesarstva, oglejski arhidiaconi in dunajski nuncij. Patriarhova cerkvena oblast nad ozemljem v Cesarstvu je pravzaprav obstajala samo še na papirju.⁶⁵ Z imenovanjem Karla Mihaela grofa Attemsa za prvega goriškega nadškofa in metropolita je leta 1752 dobra polovica slovenskega ozemlja po dolgotrajni prekinitvi sploh prvič prišla v neposreden stik s svojim krajevnim škofom. Ta je bil zapovrh karizmatična osebnost ter se je z veliko vnemo lotil verske in moralne preнове obsežne nadškofije. Stoloval je v Gorici, katere pomen se je s tem neizmerno povečal, in obvladal je slovensko. Cerkevna podrejenost avstrijski Gorici namesto beneškemu Vidmu in povezanost vernikov s škofom, ki je zdaj kot vizitator in birmovalec prihajal tudi v najbolj oddaljene župnije in vernike nagovarjal v njihovem jeziku,⁶⁶ sta elementa, ki ju nikakor ne gre prezreti, tudi ko gre za vprašanje oblikovanja skupne slovenske identitete in knjižnega jezika. Podobno vlogo povezovalca vernikov več slovenskih dežel, kot jo je stoletja opravljala ozemeljsko zelo razdrobljena ljubljanska škofija, je lahko zdaj na precej večjem ozemlju prevzela Gorica, zapovrh sedež metropolita. Takšno vlogo je imela sicer le krajši čas, saj so Goriško nadškofijo in metropolijo po treh desetletjih in pol obstoja prizadele jožefinske cerkvenoupravne reforme, in sicer bolj kot katero koli drugo škofijo na

⁶³ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 119–150, 262–280.

⁶⁴ O cerkveni politiki Marije Terezije prim. Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia*, str. 599–610.

⁶⁵ Mlinarič, *Cerkev na Slovenskem*, str. 61–62, 72–73; Ožinger, *Kriza cerkvenega življenja*, str. 93–94; Benedik, *Protireformacija in katoliška prenova*, str. 130, 150; Kralj, *Versko in cerkveno življenje*, str. 155.

⁶⁶ Prim. Attemsove objavljene vizitacije (Attems, *Vizitacijski zapisniki. Zvezek 1 in 2*) in slovenske pridige (Attems, *Slovenske pridige*).

Slovenskem. Gorica tako nekaj let ni bila niti sedež škofa, nato pa je leta 1791 nastala majhna Goriška škofija, niti ne v obsegu celotne dežele Goriške in Gradiške. In vendar je Gorica pozneje še enkrat dobila vlogo najpomembnejšega cerkvenoupravnega središča na slovenskih tleh, ko je leta 1830 za dobrih sto let (do 1933) postala sedež metropolije za celotno Avstrijsko Primorje in Kranjsko, tj. za približno polovico slovenskega etničnega ozemlja.⁶⁷ Daleč najbolj kohezivno vlogo za slovenski prostor pa je v cerkvenem pogledu opravljala prav večji del terezijanske in na začetku jožefinske dobe.

Z vidika dolgotrajnih učinkov je bila sicer neprimerno pomembnejša druga cerkvenoupravna reforma terezijanske dobe, tj. preureditev meja in sedežev škofij na Ogrskem leta 1777. Odločitev, da bo celotno Prekmurje spadalo pod skupnega škofa novoustanovljene škofije s sedežem v Sombotelu, je bila za nadaljnjo usodo Prekmurja in identiteto njegovega prebivalstva vsaj tako ključna kakor leta 1919 pripojitev skoraj vseh Prekmurcev (brez Porabcev) novonastali matični državi. Malo Prekmurje je bilo do leta 1777 več kot pol tisočletja razdeljeno med dve ogrski županiji in po županijski meji med dve škofiji – severni del je spadal pod oddaljeni Győr, južni pa pod Zagreb, pri čemer tudi škofiji nista pripadali isti metropoliji. Upravna razdeljenost Prekmurja je bila torej trojna, poleg tega pa je Prekmurce delila še konfesionalna razdeljenost na katoličane in protestante.⁶⁸

Z združitvijo Prekmurcev pod enim, sombotelskim škofom se je pokrajina ob Muri sploh prvič v takšni ali drugačni obliki administrativno povezala v celoto, pa čeprav ne v samostojno, ampak znotraj večje enote – škofije. Skupenškofijski okvir in navezava na Sombotel, hkrati novo središče Železne županije, sta občutno prispevala k povezanosti Slovencev med Muro in Rabo, čeravno sta jih ločevali meja med dvema županijama ter konfesionalna razdeljenost med večinske katoličane in manjšinske evangeličane, ki so se od tolerančnega patenta Jožefa II. dalje (1781) spet lahko legalno organizirali. Kako pomembne so v zgodovini upravne meje, pove podatek, da se je šele po nastanku Sombotelske škofije izoblikovalo prvo skupno ime za prekmurski prostor – Slovenska krajina. Prav pod novim škofijskim okriljem je Prekmurje zaživelo kot kulturno-jezikovna celota. Že obstoječi protestantski tiskani književnosti v prekmurskem knjižnem jeziku se je zdaj pridružila še veliko močnejša in od cerkvenih oblasti spodbujana tiskana katoliška književnost, Prekmurci pa so se z lastnim regionalnim knjižnim jezikom otresli dolgotrajnih neposrednih vplivov hrvaškega kajkavskega kulturnega in jezikovnega prostora z Zagrebom kot glavnim žariščem. Oblikovanje Sombotelske škofije leta 1777 in s tem povezan razcvet katoliške književnosti v prekmurskem slovenskem jeziku sta ustavila proces kroatizacije imena prekmurskega prebivalstva in njegovega jezika. Prek kajkavskih kulturno-jezikovnih vplivov se je namreč prekmursko prebivalstvo v 17. stoletju začelo identificirati s Hrvati, svoje govore pa prištevati k hrvaškim, k čemur je odločilno prispevala katoliška duhovščina. Ta je po letu 1777 odigrala ključno vlogo pri vzpostavitvi najprej prekmurske regionalne slovenske zavesti z lastnim knjižnim jezikom ter nato pri vključevanju Prekmurja v skupni slovenski jezikovni in nacionalni prostor. Brez ustrezne administrativne podlage, ki jo je dala terezijanska regulacija škofij, bi se nadaljeval naravni proces vključevanja Prekmurcev v hrvaški jezikovni in nacionalni prostor, tem prej, ker sta bila Prekmurje in Hrvaška del skupnega, ogrskega političnega okvira in s skoraj tisočletno mejo ločena od slovenskega prostora v Cesarstvu. Prekmurje, ki bi moralo po logiki razvoja postati del hrvaškega jezikovnega in narodnega prostora, saj se je meja med Slovenci in Hrvati – tako kot med Čehi in Slovaki – skoraj po vsej dolžini oprla na staro politično mejo med Cesarstvom in Ogrsko, je danes po spletu okoliščin slovensko. Za mejo na Muri med Prekmurci na eni in Medžimurci na drugi strani,

⁶⁷ Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 155–156, 163–164. Prim. spremembe meja škofij in metropolij na zemljevidih v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122, 124, 154.

⁶⁸ O cerkvenoupravni preureditvi Zelko, *Zgodovinski pregled*, str. 114–115. Prim. spremembe meja škofij in metropolij na zemljevidih v: Bajt – Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122 (napis Somboteljska škofija je pomota, pravilno Győrska škofija), 124.

torej za današnjo slovensko-hrvaško narodno in državno mejo, je na tem odseku »kriva« terezijanska cerkvenoupravna reforma.⁶⁹

Terezijanske reforme v civilni in cerkveni upravi in šolstvu ter njihovo nadaljevanje z jožefinskimi reformami so imeli velik pomen tudi za identiteto treh drugih slovenskih obmejnih območij: Prlekije, Bele krajine in Kostela. Tako kot v Prekmurju je belokranjsko in kostelsko prebivalstvo v zgodnjem novem veku prevzemalo hrvaški etnonim, lingvonim in zavest o kulturno-jezikovni pripadnosti hrvaškemu prostoru, Prleki pa so se identificirali vsaj s hrvaškim lingvonimom. Poleg naravnih danosti, tj. jezikovne sorodnosti, so bili razlogi in pogoji za uspešnost tega procesa v navezanosti omenjenih obmejnih pokrajin na duhovna in izobraževalna središča na Hrvaškem, zlasti na Zagreb in Varaždin.⁷⁰ Z državnimi reformami v drugi polovici 18. stoletja pa se je tamkajšnje prebivalstvo navezalo na cerkvena, upravna in šolska središča v slovenskih deželah – Gorico, Ljubljano, Novo mesto in Maribor –, kar je odločilno prispevalo k odtegnitvi od hrvaških kulturno-jezikovnih vplivov in tokov. Pomemben dejavnik za poznejšo vključitev v skupni slovenski jezikovni in narodni prostor je bil nastanek dveh slovenskih regionalnih knjižnih jezikov, prekmurskega in vzhodnoštajerskega.⁷¹

S tem smo prišli do zadnjega, precej nehvaležnega vprašanja, kako in koliko so terezijanske reforme vplivale na razvoj skupne slovenske identitete. V obdobju vladanja Marije Terezije seveda ni mogoče govoriti o narodni identiteti in zavesti v modernem pomenu besede, kot jo poznamo od 19. stoletja dalje. Vsekakor pa so navezave na nova središča, večja povezanost obrobja z osrednjim slovenskim prostorom in skupni ukrepi terezijanske države v tem pogledu delovali veliko bolj integrativno kakor dezintegrativno in bili kot takšni pomemben dejavnik za nadaljnji razvoj slovenske entitete.

---

⁶⁹ O tem podrobno: Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 93–120.

⁷⁰ Prav tam, str. 11–71, 81–92, 121–136.

⁷¹ Prav tam, zlasti na str. 68–71, 91, 110–120, 132–133.